

ilyen eseteihez tartozik: *tegnapelőtről, husvétutánra, délutánra, több felőlről, Dunántúlról, ezentúlra* stb.* Tehát *kéz küre* annyi mint *kéz kívülre*, mai nyelven: *kézen kívülre*.

Miután tisztába hoztuk a *kézküre* magyarázatát, lássuk azt a két kifejezést, melyet KALMÁR szerint az Érsekújvári-Codex és TINÓDI adatából tanulunk: *kézkülre ver* és *kézkülre vesz*.** KALMÁR az első kifejezés megállapításában téved. Tévedése talán azon alapul, hogy a *kézkülre* kifejezést módhatározónak veszi, mely a *verik* igéhez tartozik, vagy talán inkább azon, hogy helytelenül tagolta a mondatot. KALMÁR az Érsekújvári-Codex mondatát nyilván így tagolta: *Némelyek kedég kezök megfordulván || kézküre ő édességös mellyét verik vala*. Pedig a mondat helyes tagolása után rögtön kiviláglik a tévedés. A mondat helyes tagolása ez: *Némelyek kedég kezök megfordulván kézküre || ő édességös mellyét verik vala*. Tehát a *kézküre* nem a *verik*-hez tartozik, hanem a *megfordulván*-hoz. *Kezök kézkülre megfordulván*, vagyis *kezök kezen kívülre fordulván*, tehát a kéz külső oldalára, a fonákjára. Szóval a kifejezés nem *kézkülre ver*, hanem *kézkülre fordul*. A *kézkülre* nem módhatározó, hanem helyhatározó. A *kézkülre vesz* kifejezésben a *kézkülre* szintén nem módhatározó, hanem helyhatározó. A kifejezés összevethető a *puskakegyre vesz, czélra vesz*-féle kifejezésekkel, melyeknek aztán elvontabb, átvittebb értelmű fejlődménye a *gondolóra vesz, tréfára vesz* stb. kifejezés.

CSÜRI BÁLINT.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Néhány ismeretlen a Nyelvtörténeti Szótárból.

Az olyan szótárak, a minő a NySz., a melyeknek t. i. az a feladatuk, hogy az egyes szók meglétét, jelentését, korát és elterjedését hiteles irodalmi idézetekkel igazolják, sohasem lesznek teljesen mentek attól a fogyatkozástól, hogy az idézetekben előforduló szók egyikét-másikat a szerkesztők, bármennyire vigyáznak is, ott felejtik s nem viszik át a maga helyére. Hadd mondjak egy példát. Keresem a *búbánat* szót a NySz.-ban. Keresem a *bú*, keresem a *bánat* összetételei közt; sem itt, sem amott nem találok s kimon-

* L. bővebben: ZOLNAI, Mondattani buvárlatok, 16. s köv. l.

** TINÓDI adatai: „No mikor kez küre ütöt vötte vala

Elős szablyaiával hozza chapot vala.“ (RMK. 3: 286.)

Az Érsekújvári Codexé:

„Nemellyek kedegh kezök megh fordulwan kezkwre ő edesseghws mellyeth weryk vala.“ (36).

dom az eredményt: a *búbánat* nincs meg a NySz.-ban. Pedig megvan, csak hogy nem a maga helyén, hanem az *ár* (subula) czímszó alatt, sőt a *hegyesít* szónál is. A NySz. t. i. Koháry eme versét:

Hegyes három ágú bubánat villája
Sanyarúságomnak hegyesített árja

idézi az *ár*, idézi a *hegyesít* szónál is, de elfeledi áttenni a czédulát a *bánat* alá. Így azután a *búbánat* el van temetve örökre, nem talál rá senki, ha csak véletlenségből nem.* Ezeket a szótárban meglevő, de a maguk helyén meg nem található szokat nevezem én a szótár ismeretlenjeinek.

A NySz. ezer meg ezer ismeretlenje közül ezúttal csak néhányat — minden fajtaból egy-kettőt — fogok bemutatni.

a) Tulajdonnevek. „Néhány magyar népnévről“ írt nagybecsű tanulmányában Melich János kimutatta (MNy. 5 : 342), hogy a magyarban a XVI. századi orosz czárságnak Moszkva városáról *Moszkva-ország > *Muszkvaország* volt a neve. Ebből keletkezett azután a népet jelölő magyar szó: *moszkva* > *muszkva* > *muszka*. Egy láncszem azonban hiányzott a bizonyításából, t. i. nem volt adata arra, hogy az orosz népet a magyarban valamikor moszkvának nevezték volna.

A *moszkva* is a NySz. ismeretlenjei közé tartozik. Két helyen is megvan, t. i. a „meggyalul“ és a „magazin“ czímszók alatt; amott „a mosquák meggyalultattak“, emitt pedig:

„Berlint császár népe mosquákkal megvette,
A mundir-magazint abba tönkre tette“.

Mind a két idézet Gvadányiból, a XVIII. század egyik legnépiesebb írójából való.

A régi magyar a vele közvetlen érintkezésben nem levő népek nevét merevén a latinból vette. Latinosan írta és magyarosan ejtette: *ánglus*, *dánus*, *svékus*, *prusszus*. Az első törekvést a sok *-us* elhagyására MA.-nál találjuk. Szótárában már 1604-ben: „Dania = *Dán-ország* és Dani = *Dánok*, *Dánusok*“. Erre a mintára nevezte el I. Rákóczy György 1643-ban a Svékusokat *Svéczek*nek, az országnévből ugyanúgy vonván el ezt a népet, a mint MA. Dániából a dán. A *svécz* is a NySz. ismeretlenjei közé tartozik. A „megszorít“ czímszó alatt találjuk ez idézetet Rákóczy egyik leveléből: „Általúton megelőzvé, megszorítja a két svécz generált“. Mellékesen említem meg, hogy a mai *svéd* elnevezés Sándor Istvánnak 1796-ban tett javaslatára fogadtatott el. (Sokféle 4 : 334.)

* Különbben megvan már MA.-nál is (1604) az *algus* szó alatt.

Ma már talán csak egy vármegyénk van (Somogy), a mely a *-ság* képző fölvételével (*Somogyság*) külön tartomány jellegét arrogálhatja magának. Régente volt *Szalaság*, *Bácskaság*, *Erdélység* is, s a két utóbbi megvan a NySz.-ban is. Bercsényi írja Bottyán Jánosnak 1705-ben: „Az *Bácskaságon* levő rácz az ellenünk való ellenségeskedéstül megszünvén, barátossan lakik“. (A NySz.-ban a „megszünik“ czímszó alatt). Az *Erdélység* pedig három különböző helyen is megvan: kétszer az ÉrdyC.-ből („hallgat“ és „rajta-ragad“ czímszók alatt), egyszer a Pannonia megvételéről szóló énekből (a „letelepedik“ czímszó alatt). Az ÉrdyC. nemcsak Erdélyt, még Nyír-bátor-t is megtiszteli a *-ság* képzővel, a „mellék“ czímszó alatt ezt írván: „Az gonosz kwnok... elezer erdelth ffel dulwan es mynd az nyrbattorssagot, onnan az tyza melleekeet“.*

b) **Kihalt szó-alakok.** Az *-adalom*, *-edelem* sajátosságos elrövidülésére eddigelé talán csak a *fejedem*-et ismertük *fejedelem* helyett. A NySz.-ban megvan még a *hiedem* a „mirigy“, a *veszedem* a „szerelmesen“ (vö. még NagyszC. 164) és a *viadam* a „sereg-orr“ alatt.

A kihalt *-ént* ragra, mely ma már csak az *alkalmasint*, *megint*, *részint*, *szerint* irodalmi szókából és néhány tájszóból fejlik le, igen sok ismeretlent találunk a NySz.-ban, pl. *fejént* a Régi M. Költ. tárából a „fejenként“, az *istenségint* a DöbrenteiC.-ből az „okos“, a *társaént* az EhrenfeldC.-ből a „szerzet-ruhája“ czímszó alatt.

A műveltető és szenvedő *-tat*-*-tet* igeképző ma már szokatlan alkalmazásai közül:

hoztat (Szabács viadala): „Sok hajókat felvontata az Száván | és Szabácsvár tájatt hoztata számán“. — A *tájatt* czímszó alatt.

irtatik (EhrenfeldC. 1): „My vronknac lesos Cristusnac . . . gyczewsegere... *irtattanak meg*... nemy yrasok“. — A *dicsőség* czímszó alatt.

lettetik (NagyszombC. 47): „*Lettethetic* vala az en megfezült testömben čak ég tő hegne helees . . .“. — A *sérelmes* czímszó alatt.

Ellenette (Ap. Csere, Encycl. 140): „A fattyunapok az igaz napnak az *ellenette* valo fellegeben viaszszeget sugár által kifejesztetése“. — A *fattyú* czímszó alatt.

éneklet (AporC. 24): „Davidnak eneklete Salamonrol“. — A *magyaráz* czímszó alatt. Vö. MNy. 4 : 145. és 316.

hiventés (DöbrC. 503): „Remensegnek hiventesere es hitnek erősseitesere“. — A *remenyiség* czímszó alatt. A régi *hivel* (ma hül) igéből olyformán képezve, mint a *döl* igéből a *döltés > *döntés*.

* Közbevetőleg meg kell jegyezmem, hogy a NySz. eredeti tervezete szerint a neveket külön Függelékben akarták kiadni. Fájdalom, ez a Függelék — nem tudom mi okból — még eddig nem készült el.

hiventezés (ÉrdyC. 476): „Hasonlattatyk az nyaar fahoz . . . kyknek arnyekozasok *hyvóntőzeesre* nagy kedwet teeznek embereknek yelewsewl hew ydewn“. — Az *árnyékozás* czimszó alatt. Ma: *hütözés*.

hültet (Faludi, 164. Toldy-kiad.): „A muzsikának allatomban valo titkos ereje vagyon: felgyulaszt, *lehültet*; vigasztal s meg-meg elkeserít“. — Az *elkeserít* czimszó alatt. Ma *le-hüt*.

kopaszlat (BécsiC.-ből 248): „Jó Isrlneç dičősege, copazlat es níret te géñkerkedetedneç fiaira“. (Decalvare, et tondere super filios deliciarum tuarum). — A *nyíret* czimszó alatt. A BécsiC.-ben még két helyen (228 és ismét 248), „calvitium“ értelemben. Jelentése tehát: *kopaszság*. A MünchC.-ben (210) am „calvaria“.

külfűtő (Géresi, Károlyi-család 4 : 446): „Egy mázos kájhás külfűtő kemenceze“. A *kájhás* czimszó alatt. Ma *külfűtő*.

megújontás (ÉrdyC. 568): „Ez vylagnak meg wyyontasara es meg tereyteeseere . . . el hochattateek zent ferencz atyank“. — A *megtérítés* czimszó alatt. Talán a *megújol igéből ugyanúgy képezve, mint a *hiventés* a *hivel*-ből.

távuł (Amade, Vers. 195):

Mivel tölem hiven pártulsz

*Megkölléssel messze *távulsz*

Még meg sem térsz, úgy indulsz.

típárol (WinklC. 174): „Ezenkeppen eethen eeczczaka ew zenthsegős zakalath *ky typarlak* ew ekőssegős hayayt *ky nyőweek*“. — Az *étenészaka* czimszó alatt. Ma *kitépáz*. Valamint *ócsáll*, *sikáll*-ből hasontalanítással ócsárl = ócsárol, stb. épp úgy lett a *típáll*-ből *típárol* és *kalapál*-ből *kalapárol*. (Az ÉrdyC.-ből a *kalapál* czimszó alatt).

tyató (Tör. Magy. Eml. 1 : 231). A *fél fűtő* czimszó alatt. Jelentése: török íródeák. Vö. MNy. V : 277.

c) *Tájszók*. A NySz. ismeretlenjei közt sok érdekes tájszó is található. Ime néhány:

bestelentt, *bestelenkedik*. (Csúzinál és Faludinál). A *mint-nem*, *pikó* és *ruházat* czimszók alatt. — Irodalmi alakjuk: *becstelenntt*, *becstelenkedik*. Vö. MTsz.

bírákok. (Gvadányinál), A *járuł* czimszó alatt. Vö. MTsz.

gyuvatlankodás. (Felvinczi, Schola Salernitana): „Bor ivás, nyers almában való *gyuvatlankodás* torkot bérekesztenek“. — A *nyers* czimszó alatt. A MTsz.-ban *duvatlankodik*: evésben telhetetlenkedik.

kutyándi. Bercsényi írja: „A *kutyándi* ember Pápai uram mellett tekereg“. — A *tekereg* czimszó alatt. Nincs meg semmiféle szótárunkban.

porgolát (PPBl. szótárából): „A vetés körül *porgolátot* tenni“.
 — A *vetés* czímszó alatt Vö. Ball. Telj. Szt. és MTsz.
sikár. (Tör. Magy. Eml. 1661. évből). A *gáliczkő* czímszó alatt.
 Vö. MTsz. Elvonas a *sikál* > *sikárol* igéből.
turgyel. (Gvadányinál):

„Turgyelunkat ugyan fordítánk befelé,
 Nem mehetett volna gombostű is belé“,

a *tel* czímszó alatt. Jelentése: anus, podex. Nincs meg semmi-
 fele szótárunkban. Ismeri-e ma is még a nép valahol?

d) Újnak tartott szók. A NySz. ismeretlenjei közt több olyan
 szó is van, a melyekről azt hitte mindenki, hogy a nagy nyelv-
 újítás idejében csinálták őket. Ime a feltünőbbek:

folyadék (Meliusnál 1565-ből). A *csatorna-kút* czímszó alatt. A
 kút váluja kifolyását érti rajta. A szó tehát nem új, csak a jelen-
 tése. Mai értelmében Molnár János Fisikájában (1777). Vö. NyÚSz.

kör. Mindazok, a kik e szó történetével ekkoráig foglalkoztak,
 úgy vélekedtek felőle, hogy csak a nyelvújítás vonta el, vagy élesz-
 tette föl a XVIII. század végén. Leghatározottabban fejezi ki e
 véleményt Simonyi Zsigmond a Magyar Határozók című munkája
 2: 90. lapján:

„A *kör* főnév sem a régi irodalomban, sem a népnyelvben nincs meg,
 újabb íróink csak a XVIII. század vége óta élesztették föl, először Kónyi
 János 1777-ben: „Hirtelen a pogány Delit *körben vette*“ (Hadi Román 85) =
körülvette“.

A dolog azonban nem így áll. A *kör* főnév *ben*-ragos alakja
 megvan a népnyelvben. (Vö. Kreszn. és MTsz.), megvan a régi
 irodalomban is, sőt innen idézve is van a NySz.-ban, de persze
 eldugott helyeken: *iddogál* és *szer* czímszók alatt. A NySz. Com.
 Janua aurea-jából* veszi ki a következő idézetet: *körben isznak*
avagy környűlszerben iddogalnac“ s hozzá függeszti a latin eredetit
 is: „bibunt in orbem seu circum potant“. A *kör* szónak tehát a
 latinban *orbis* felel meg.

Különös fátumnak tudható be, hogy a NySz. szedője a *körben*
 szót mind a két helyen hibásan (egyszer *kőzben*, másszor *kőszben*-
 nek) szedte s a szerkesztők sem itt, sem amott nem vették észre a
 sajtóhibát. Ennyi balszerencse közt nem csoda, ha mindekkoráig
 nem lehetett a *kör* régi nemes voltát igazolni.

* Az 1673. évi kolozsvári kiadásból; ugyanígy van az 1643. évi
 váradai legelső kiadásban is.

olvadék (Calepinusnál 1584-ből „scoria“ alatt): „Vasnak es egieb oluadeknak az szara, sepreie“. — A *söprő* czímszó alatt. MA. és utána PP. a „scoria“ szót így értelmezi: „Vasnac onnac es egyeb olvasztot Ertznec a szara, sepreje“. *Olvadék* Cal.-nál tehát am. olvasztott ércz. SzD.-nál „olvasztott valami, p. o. zsír, háj“; SI.-nál liquamen, liquor.

tünet (Molnár Albertnál, 1624-ből Tan. 1403): „az Christus teste ezac tündér vagy tüneti czudalátás vólt legyen, hogy ha ilyen vólt az ő állapottya“. — A *tündér* czímszó alatt. Megvan MA., szótárában is: „tünet, léleklátás: empusa“. Ugyanígy PP.-nál és SzD.-nál. Barczafalvínál: phaenomenum. A Mondolat ára „eggy *tünet forint*“ volt, t. i. sájn frt. Bugát a symptomát nevezte tünetnek.

világítás (Pécsi Lukácsnál 1591-ből, Ágost. 141): „Vid el kerlec az regi halyagnac mohat vilagettasodnak fenyeuel“. — A *hályog* és *moh* czímszók alatt. Megvan MA.-nál is (1604-ből): „Nocti“ luca = *eyvilagito*; praelucens = *elő vilagitoc*. A *világosít* annyira kiszorította a divatból, hogy 1807-ben a „saecularisatióra“ a *világítás* szót ajánlották, az illuminatiót pedig még 1833-ban is *kivilágosításnak* nevezték. (Vö. NyÚSz.).

Az itt közölt néhány példából is gyaníthatjuk, hogy a NySz. ismeretlenjei köréből alkalmasint még sok érdekes adat fog idővel előbukkanni.

SZILY KÁLMÁN.

RÉGI DOLGOK ÚJ KIADÁSÁBAN.

Ezennel új rovatot nyitunk folyóiratunkban. Czime megmagyarázza rendeltetését. Szófejtések, szólásmagyarázatok, alaktani és mondattani kérdések s nyelvtörténeti tanuságok köréből olyanokat, a melyeket módszeres kutatásaival a nyelvtudomány már megállapított, akarunk könnyen érthető alakban olvasóink elé terjeszteni.

I.

Rabló és társai. Nyelvünknek a rabló fogalomkörére egész sor szava van: *tolvaj, lopó, or, zsvány, rabló, lator, bandita, haramia, martalóc, kalóz, betyár* és *bojnyik*. A *tolvaj* és a *lopó* kétségkívül ősrégi elemei nyelvünknek, de eredetüket nem ismerjük; a felsorolt szavak nagyobb része azonban fiatal, alig néhány száz éves jövevényszó.

1. Bandita.

A germán eredetű középlatin **bandio, bandire* származékai: spanyol, portugál, provençal *bandir*, olasz *bandire*. Jelentése: közzé